

UOT 821.512.162

Kübra Vəliyeva,
AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi ,
Əlyazmalar Fondu
Naxçıvan şəh., Heydər Əliyev prospekti, 76
e-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com

“TƏSRİF” ƏLYAZMASINDA FEİL MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: “Təsrif”, əlyazma, feil, keçmiş zaman məlum və məchul feillər, indiki-gələcək zaman məlum və məchul feillər, üç köklü və dörd köklü feillər, ərəb dili.

AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda ərəb dilinin qrammatikasına aid əlyazma və çap kitabları da saxlanılır. Ərəb dilinin morfolojiya bölməsini əhatə edən belə əlyazmalardan biri də Kərbəlayi Kazım Ordubadinin “Təsrif” əsəridir. Əsər feil və isim mövzularını əhatə edən beş fəsildən ibarətdir. Nəstəliq-süls xətti ilə işlənmiş əlyazmada bu sahədə yazılmış digər kitablarda olduğu kimi müqəddimə və mövzu ilə əlaqəli geniş izahlar yoxdur.

Əsər qısa və məzmunlu olması ilə seçilir. Kitabda mövzunun başlıqları verildikdən sonra həmin mövzu geniş şəkildə açıqlanmış və misallarla izah olunmuşdur. Müəllif əvvəlcə “təsrif” elminin tərifini, qayəsini izah etmiş, sonra feilin növlərini, yəni sülsü mücərrəd və məzid (üç köklü sadə və düzəltmə) və rübai mücərrəd və məzid (dörd köklü sadə və düzəltmə) və mütəaddi (təsirli) və lazım (təsirsiz) feilləri babları ilə müfəssəl şəkildə misallarla şərh etmişdir.

Məqalədə Kərbəlayi Kazım Ordubadinin feillərin təsriflənməsinə dair orijinal mülahizələri araşdırılaraq onların elmi əhəmiyyəti də müəyyənləşdirilmişdir. Nəticə olaraq müəllif belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bu əlyazma müasir dövrdə də tədqiqatçılar üçün istinad edilə biləcək dəyərli elmi mənbələrdən biridir.

XIX əsrdə də alim və mütəfəkkürlərimiz orta əsrlər dövründə olduğu kimi əsərlərini ana dilindən əlavə ərəb və fars dillərində də yazırdılar. Bunlardan biridə fondada B-183/334 şifrəsi altında qorunan “Sərfi-Mir” adlı əlyazmadır. Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağa Saleh Ordubadinin katibi olduğu bu əlyazma ərəb və fars dillərində qələmə alınmışdır. Onun sərf və nəhv elmindən bəhs edən bu dəyərli əsəri bu gün də öz elmi əhəmiyyəti ilə seçilir.

“Yazılı abidələrin paleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması əlyazma mətnlərinin düzgün oxunuşu, tekstoloji tədqiqi, onların yaranma tarixi və yerlərinin müəyyənləşdirilməsi və s. kimi məsələlərin həllində böyük təcrübi əhəmiyyət daşıyır” [2, s. 10-12].

Nəstəliq-süls xətti ilə işlənmiş əlyazmada bir cildə üç kitab toplanmışdır. “Sərfi-Mir”, “Təsrif” və “Avamil”. Orta əsrlər dövründə səhifələmə metodu paqinasıya üsulundan ibarət olduğuna görə əlyazmaya səhifələr vurulmamışdır. Araşdırma zamanı vərəqlərin nömrələnməsi şərti olaraq bizim tərəfimizdən icra edilmişdir. Əlyazmanın həcmi 105 vərəqdən -“Sərf” bölməsi 46, “Təsrif” bölməsi 22, “Avamil” bölməsi isə 37 vərəqdən ibarətdir. Vərəqlərin ölçüsü 17x21 sm., mətnin yazılı hissəsi 15x9 sm., hər səhifədəki sətirlərin sayı 10-a bərabərdir.

Əlyazmanın ikinci kitabı “Təsrif” adlanır. Bu bölmənin əvvəlində [3, s. 93] qırmızı mürəkkəblə “Həzə-l-kitabu təsrifun va bihi nəstəin” yazılmışdır [şəkil 1]. Tərcüməsi:

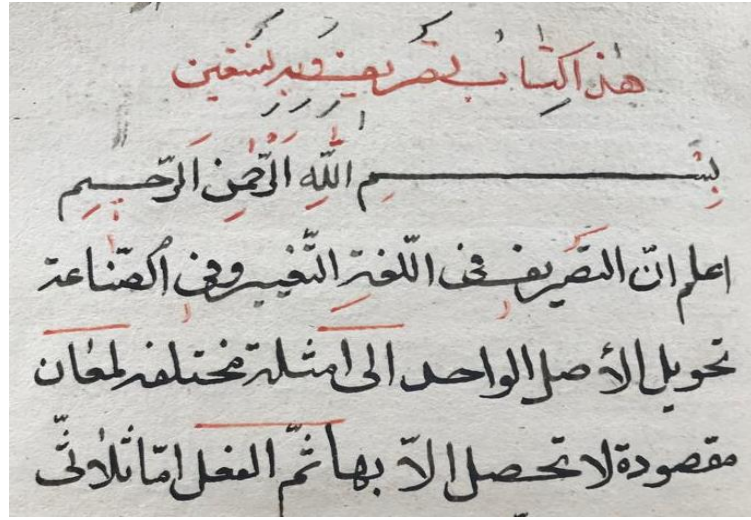
"Bu kitab Təsrifdir və Allahın (c.c) köməyinə sığınırıq".

Bütün islami mənbələrdə olduğu kimi bu kitabın da əvvəli "bismillahi-rahmani-rahim" ("rəhman və rəhim olan Allahın adı ilə") sözləri ilə başlamış və müqəddimə olmadan ərəb dilinin morfolojiya bölməsinə keçilmişdir [3, s. 93].

Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağa Saleh Ordubadi əlyazmanın "Təsrif" bölməsini bu ifadə ilə başlayır:

"إِغْلَمْ أَنَّ التَّصْرِيفَ فِي اللُّغَةِ التَّغْيِيرُ، وَفِي الصَّنَاعَةِ تَحْوِيلُ الْأَصْلِ الْوَاحِدِ إِلَى أَمْثَلَةٍ مُخْتَلِفَةٍ لِمَعَانٍ مَقْصُودَةٍ لَا تَحْصُلُ إِلَّا بِهَا".

"Bil ki, söz dəyişikliyində və yaranmasında əsli vahid olan məsdəri istənilən müxtəlif mənalar, ancaq özü ilə hasil olan dəyişik qəliblərə çevirməyə təsrif deyilir" [şəkil 1].

Şəkil 1.

Bölmə hicri qəməri cəmədiyəl-sani ayının 21-i 1227 (1812 miladi)-ci ildə tamamlanmışdır [3, s. 135].

Beş fəsildən ibarət olan bölmədə müəllif təsrif elmini misallar üzrə açıq şəkildə təhlil etmiş və bəzi dilçilik məsələlərinə öz fikirlərini də bildirmişdir.

Mətnin tərcüməsindən məlum olur ki, bu hissə də klassik ərəb dilinin morfolojiyası bölməsini əhatə edir. "Sərfi-Mir" bölməsindən fərqli olaraq "Təsrif" bölməsində terminlərdən əlavə, əsas mətnlər də ərəb dilində verilmişdir:

"و معنى التصريف عند سيبويه على هذا: "هو تغيير الكلمة من وزن إلى وزن آخر" "Məşhur nəhvçi alim Sibəveyhi təsrif elmini belə mənalandırmışdır: " o dəyişən bir kəlmənin bir qəlibdən başqa bir qəlibə çevirilməsidir" [4, s. 4].

İstənilən mənaları əldə etmək üçün məsdəri dəyişik qəliblərə çevirməyə sərf (الصَّرْفُ) yox, təsrif (التَّصْرِيفُ) deyilmişdir. Belə ki, sərf dəyişdirmək deməkdir. Təsrif isə çox dəyişdirmək deməkdir.

Bu elmdə çox dəyişdirmələr olduğuna görə təfsiri, yəni çox dəyişdirmələri ifadə etmək üçün təsrif kəlməsi istifadə olunmuşdur. Dediymizdən aydın olduğu kimi bir kəlmənin mənasını dəyişdirmək və ya başqa bir mənə ifadə etmək lazım olduqda o kəlmə başqa bir qəlibə daxil olmaqdadır. Buna görə əsli vahid olan məsdərdən, dəyişik mənaları bildirmək üçün çox kəlmələr yaradılmışdır.

Bəzən müəyyən kəlmələrin məsdərdən deyil, feildən yarandığını görürük. Məsələn, feili

əmlər, ismi faillər, ismi məfullar və s. buna oxşar bəzi kəlmələr feildən yaranmışdır deyilsə də, adı çəkilən bu kəlmələrin qayıtdığı yer yenə də məsdərdir. Məsdərdən yaradılan bütün kəlmələr ya vasitəli, ya da ki, vasitəsiz olaraq yaranmışdır. Məsələn, indiki zaman feilindən yaradılan əmri hazır, ismi feil kimi kəlmələr vasitəli yol ilə yaradılmışdır. Bu vasitə isə indiki zaman feilinin özüdür. Keçmiş zaman feili isə məsdərdən vasitəsiz olaraq yaradılmışdır.

“Bir sözün bir şəkildən digər şəklə çevrilməsinə “təsrif” (التَّصْرِيفُ) deyilir. Bu elmdə feillərin və ismlərin təsrifi fərqli olur. Feillərin təsrifi keçmiş zamandan indiki zamana və indiki zamandan əmri feilinə ötürməklə olur. Məsələn, فَهَمَّ - يَفْهَمُ - أَفْهَمَ. İsmələrin təsrifi isə təsniyə və cəmə, ismi təşgirə, ismi mənsuba olur. Məsələn, بَحْرٌ - بَحْرَانٌ - بُحُورٌ [1, s. 41].

Katib birinci fəsildə feili madi (keçmiş zaman), məlum feili madi (keçmiş zamanın məlum növü) və məchul feili madi (keçmiş zamanın məchul növü), məlum feili mudari (indiki zamanın məlum növü) və məchul feili mudari (indiki zamanın məchul növü), əmri hazır (əmr feili), iftial babında gələn feilin faul feili əsasında bəzi feillərdə edilən dəyişikliklər, təkid nunları, ismi feil və ismi məfulu əhatəli şəkildə babları ilə misallarla izah edilərək açıqlamışdır.

İkinci fəsildə mudaaf feil (II və III kök samitləri eyni olan üçsamitli feil) və mümtəni və caiz idğamdan (qovuşma, geminasiya) bəhs olunmuşdur.

Üçüncü fəsildə mutəll (əsl hərflərindən biri və ya ikisi illət hərfi olan feil) feil və onun növləri, mutəllul fə feili, mutəllul ayn feili, mutəllul ləm feili, mutəll feili madi və mutəll feili mudari, mutəll əmr feili, mutəllul ismi fail və ismi məful, mutəllul ayn və ləm feili, mutəllul fə və ləm feili, mutəllul fə və ayn olan ləfz və mutəllul fə, ayn və ləm olan ləfz müfəssəl şəkildə misallarla izah olunur.

Dördüncü fəsildə məhmuz (həməzli feil) feil və onun madi, mudari və əmr feili, həmçinin ismi fail və ismi məful babları misallarla geniş şəkildə izah olunmuşdur.

Beşinci fəsildə isə ismi zaman və ismi məkan, ismi alət, sulasi mücərrəd feilin məsdəri geniş şəkildə açıqlanıb hər birinin ayrı-ayrılıqda izahı misallar üzrə verilmişdir. Ərəb dilində yazılan əlyazmada feil aşağıdakı kimi təhlil olunur:

Feilin növləri:

Əlyazmanın müqəddiməsində qeyd olunur ki, [3, s. 93] feillər ya süləsidir, yəni əsl hərfləri üç hərflər olan feillərdir. Və yaxud da rübaidir, yəni əsil hərfləri dörd hərflər olan feillərdir.

Əsl hərfləri üç və dörd olan feillərdən hər biri ya mücərrəddir, yəni əsl hərflərinə hərflər əlavə edilməmiş feillərdir və yaxud da məzidi-i fihtir, yəni əsl hərflərinə hərflər əlavə edilmiş feillərdir. O dörd hissədən hər biri, yəni sülasi mücərrəd, rübai mücərrəd, sülasi məzid, rübai məzid olan feillərdən hər biri ya salim feildir və yaxud salim olmayan feildir.

Salim o feildir ki, onun kök hərflərində (ل، ع، ف) illət hərfləri, həməzə olmur”.

Sülasi mücərrəd bablar:

Sülasi mücərrəd feilin keçmiş zamanında فَعَلَL babında ayn (ع) hərfi fəthəli və indiki zamanda isə ayn hərfi dammalı və kəsrəli olur: يَفْعَلُ və يَفْعَلُ kimi. Məsələn, نَصَرَ يَنْصُرُ və يَضْرِبُ يَضْرِبُ kimi. يَفْعَلُ babında fəthəli ayn hərfi illətli və ya ləm hərfinin yerində boğaz hərfləri olarsa bunlar həməzə (ء), hə (هـ), ayn (ع), gəyn (غ), ha (ح), və xə (خ) olacaqdır, məsələn, سَأَلَ يَسْأَلُ və يَمْنَعُ يَمْنَعُ feilləri kimi.

يَأْبَى وَأَبَى feili isə istisnadır, yəni deyilən qaydaya uyğun olaraq gəlməmişdir. Bu feilin əslü يَأْبَى يَأْبَى şəkliyədir. Göründüyü kimi bu feilin aynul feili və ləmul feili boğaz

hərflərindən biri olmadığı halda, شاذ [istisna] olaraq, qaydaya uyğun olmayaraq, üçüncü bəbdə işlənmişdir.

عَلِمَ babında olan feilin mudarisinin يَفْعَل babında işlənməsinə misal olaraq يَعْلَمُ feilini misal göstərmək olar. Ancaq يَحْسِبُ حَسِبَ feili istisnalıq təşkil edir. يَفْعَلُ vəznini üzrə gəlməsi

lazım kən يَفْعَلُ vəznini üzrə gələn feillər kimidir. فَعَلَ babının dammalı ayn hərfi indiki zaman modelində də damma olur. Məsələn, يَحْسُنُ يَحْسُنُ kimi.

Ancaq rubai mücərrəd feilə gəlincə bu feil üçün tək bab vardır. O bab يَحْرَجُ يَحْرَجُ دَحْرَجَهُ دَحْرَجًا فَعْلًا و فَعْلًا

Sülasi məzidi fih [özündə əlavə edilmiş] feilə gəlincə, o sülasi məzidi-fih feil üç hissədən ibarətdir. Sülasi məzidi-i fih feilin üç hissəsindən birincisi madisi (keçmiş zamanı) dörd hərf (üzrə) olandır.

Madisi dörd hərf olan sülasi məzid feillərin vəznləri [3, s. 96]:

أَفْعَلُ vəznini. أَفْعَلُ vəznində olan sözlərin misalı: اِكْرَمًا يَكْرُمُ يَكْرُمُ sözləri kimi.

فَعَلَ vəznini. يَفْعَلُ vəznində olan sözlərin misalı: تَفْرِجًا يَفْرِجُ يَفْرِجُ sözləri kimi.

فَاعَلَ vəznini. فَاعَلَ vəznində olan sözlərin misalı: قَاتِلًا يُقَاتِلُ مُقَاتِلَةً وَ قَاتِلًا وَ قَاتِلًا sözləri kimi.

Sülasi məzidi fih feilin üç növündən ikincisi, madisi beş hərfdən ibarət olan feildir. Madisi beş hərf olan sülasi məzidi fih feilin əvvəlki hərfi تە (ت) hərfidir. İlk hərfi تە olan sülasi məzidi fih feilin vəznləri:

تَفَعَّلَ vəznini. تَفَعَّلَ vəznində olan sözlərin misalı: تَكْسَرًا يَتَكَسَّرُ يَتَكَسَّرُ sözləri kimi.

تَفَاعَلَ vəznini. تَفَاعَلَ vəznində olan sözlərin misalı: تَبَاعَدًا يَتَبَاعَدُ يَتَبَاعَدُ sözləri kimi.

Madisi beş hərf olan sülasi məzidi fih feilin əvvəlki hərfi həməzə (ل) olan vəznlər:

اِنْفَعَلَ vəznini. اِنْفَعَلَ vəznində olan sözlərin misalı: اِنْقِطَاعًا يَنْقِطِعُ يَنْقِطِعُ sözləri kimi.

اِفْتَعَلَ vəznini. اِفْتَعَلَ vəznində olan sözlərin misalı: اِجْتِمَاعًا يَجْتَمِعُ يَجْتَمِعُ sözləri kimi.

اِفْعَلَ vəznini. اِفْعَلَ vəznində olan sözlərin misalı: اِحْمَرًا يَحْمَرُ يَحْمَرُ sözləri kimi.

Sülasi məzid fih feilin üç növündən üçüncüsünün madisi altı sözdən ibarət olan feildir. Madisi altı hərfdən ibarət olan sülasi məzid fih feilin vəznləri [3, s. 96]:

اِسْتَفْعَلَ vəznini. اِسْتَفْعَلَ vəznində olan sözlərin misalı: اِسْتَخْرَجًا يَسْتَخْرِجُ يَسْتَخْرِجُ sözləri kimi.

اِفْعَالَ vəznini. اِفْعَالَ vəznində olan sözlərin misalı: اِحْمَارًا يَحْمَرُ يَحْمَرُ sözləri kimi.

اِفْعَوْعَلَ vəznini. اِفْعَوْعَلَ vəznində olan sözlərin misalı: اِعْشَوْشِبًا يَعْشَوْشِبُ يَعْشَوْشِبُ sözləri kimi.

اِفْعَوَّلَ vəznini. اِفْعَوَّلَ vəznində olan sözlərin misalı: اِحْلَوَادًا يَحْلَوُدُ يَحْلَوُدُ sözləri kimi.

اِفْعَنَّعَلَ vəznini. اِفْعَنَّعَلَ vəznində olan sözlərin misalı: اِقْعَنَّسًا يَقْعَنَّسُ يَقْعَنَّسُ sözləri kimi.

اِفْعَنَّعَلَ vəznini. اِفْعَنَّعَلَ vəznində olan sözlərin misalı: اِسْلَنْقَاءً يَسْلَنْقِي يَسْلَنْقِي sözləri kimi.

Ruba-i məzidi fih feilə gəlincə, bu feillərin vəznlərinin misalları bunlardır:

تَفَعَّلَ vəznini. تَفَعَّلَ vəznində olan sözlərin misalı: تَدَحْرَجًا يَتَدَحْرَجُ يَتَدَحْرَجُ sözləri kimi.

اِفْعَنَّعَلَ vəznini. اِفْعَنَّعَلَ vəznində olan sözlərin misalı: اِحْرَنْجَامًا يَحْرَنْجُمُ يَحْرَنْجُمُ sözləri kimi.

اِفْعَالَ vəznini. اِفْعَالَ vəznində olan sözlərin misalı: اِفْشَعْرًا يَفْشَعُرُ يَفْشَعُرُ sözləri kimi.

Bu gələcək olan qaydalar bir tənbihtir, yəni əvvəlcədən cəm şəkildə anlaşılan mənalara təfəsilatı formada ifadə edən qaydalardır. Feil ya mütəaddidir (təsirli) [3, s. 96], yəni ki, məfulun bihə birbaşa təsir edəndir. Məsələn, ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرْبًا cümləsində ضَرَبَ feili kimi.

Bu misalda görüldüyü kimi vurmaq feili fail mütəkəllimdən (I şəxs) məful olan Zeydə (III şəxs) keçmişdir. Məful bihiyə birbaşa təsir göstərən mütəaddi feil, həmçinin vaqi kimi də adlandırılır. Onun belə adlandırılmasının səbəbi feilin birbaşa təsirinin məfulun bihə vaqi olmağından qaynaqlanır. Və həmçinin مُتَجَاوِرًا [mutəcaviz], yəni ki, həmsərhəd deyə adlandırılır. Çünki feilin təsiri faildə (mübtədə) qalmadan, faili keçib məfulun bihiyə birbaşa təsir etməyindəndir.

Feil eyni zamanda qeyri-mutəaddidir (təsirsiz). Yəni, sadəcə failin özündə qalır, məfulun bihiyə birbaşa təsiri yoxdur. Məsələn, حَسُنَ حَسُنَ cümləsində حَسُنَ feili kimi.

Bu cür feillər lazım (لَازِمًا), eyni zamanda qeyri-vaqi (غَيْرَ وَاقِعٍ) feillər olaraq adlandırılırlar.

Sülası mücərrəd feillərdə lazım (təsirsiz feili) feili mutəaddiyə (təsirli feilə) çevirmək üçün aynul feili təkrarlamaqla, həmçinin lazım feilin əvvəlinə həmzə əlavə etməklə düzəltmək olar. Məsələn, أَجْلَسْتُ أَجْلَسْتُ، فَرَّخَ فَرَّخَ cümlələrində فَرَّخَ və أَجْلَسَ feilləri kimi.

Və bu prosesi bütün feillərdə hərfi cərlər (ön qoşmalar) vasitəsilə yerinə yetirmək olar. Məsələn, زَهَيْتُ بِرَيْدٍ (Zeydi göndərdim) cümləsində ذَهَبَ feili kimi. اِنطَلَقْتُ بِهِ (Onu göndərdim) cümləsində اِنطَلَقْتُ feili kimi.

Misallardan da aydın olur ki, اِنطَلَقْتُ və ذَهَبَ feili lazım feillərdir. Bu feillər بِهِ və بِرَيْدٍ sözləri ilə birgə işlənərək hərfi cər vasitəsilə mutəaddi feilə çevrildilər.

I Fəsil. فِصْلٌ فِي امْتِلَآءِ تَثْرِيفِ هَذِهِ الْاَفْعَالِ. Haqqında bəhs olunacaq feillərin məsdərlərinin təsrifindən əmələ gələn formaların və sözlərin bəyanı, təhlili haqqında olan bir fəsildir.

Madi (keçmiş zaman) feilə gəlincə [3, s. 97], o keçmiş zamanda mövcud olan bir mənaya dəlalət edən feildir. O madi feildən fail üçün yaradılan feil və yaxud ilk hərfi məhtuh (təsirlik hal), fəthələnmiş olan feilə deyilir. Məsələn, نَصَرَ-نَصَرًا نَصَرُوا نَصَرْتُ نَصَرْتًا, نَصَرَ-نَصَرَ نَصَرَ نَصَرَ نَصَرَ نَصَرَ نَصَرَ نَصَرَ kimi formalardır. Və bu فَعَّلَ və أَفْعَلَ babında gələn sözləri qiyas et. Əliflərin (həmze-i vasillərin) hərəkələri feillərin əvvəllərində etibar edilməz. Feillərin əvvəlindəki bu əliflər zaidirlər (artırılmış). Bunlar saitsizliklə sözə başlamağı dəf etmək üçün sözə gətirilmişdir. Sözə onunla başlama anında sabit olurlar və keçiş zamanı düşürlər. Çünki o anda onların özlərinə bir ehtiyac qalmır.

Adı keçən feillərin əvvəllərindəki həmzə-i vasillərə əliflər təbiri istifadəsinin səbəbi, bir feilin əvvəlində həmzə varsa əlif şəklində yazılıb, sonra əlif deyə adlandırılmasından irəli gəlir.

المَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ - Məchul feili madi. Feili madi [3, s. 101] məful üçün, yəni öz üzərinə vaqi olan şeyi müəyyən etmək üçün bina (məchul) edilən feil, öz əsas feili olaraq adlanmayan və ilk hərfi məzmun (dammalanmış) olan feildir. Necə ki, فَعَلَ və فَعَّلَ və فَعَّلَ və فَعَّلَ və فَعَّلَ və فَعَّلَ bablarında gələn feillər kimi. Feili madidən məchul üçün bina edilən feilin ilk hərəkəli hərfi dammalı olur. Məsələn, أَفْعَلَ və أَفْعَلَ babında gələn feillər kimi. Həməzətul-vasl isə dammalı olan ilk hərəkəli hərfə damma olaraq tabe olur. Və axırıncı hərfdən əvvəlki hərf daima məksur olur. Məsələn, نَصَرَ نَصَرَ نَصَرَ cümlələrində نَصَرَ نَصَرَ نَصَرَ feillərində olduğu kimi.

الفِعْلُ الْمُضَارِعُ – Feili mudari. Mudari feilə gəlincə [3, s. 99], o elə bir feildir ki, onun əvvəlində اِحْدَى الرَّوَائِدِ الْأَرْبَعِ, yəni ki, dörd zaid hərfən biri oldu. O dörd zaid hərlər həmzə (الهَمْزَةُ), nun (النُّونُ), tə (التَّاءُ) və ya (اليَاءُ) hərləridir. اَنْتَيْتَ və اَنْتَيْتَ və يا نَأَى sözləri zaid hərlərin hamısını özündə cəm edir.

Həmzə hərfi tək olan mutəkəllimə (I şəxs) dəlalət etsin deyə qoyulmuşdur.

Nun hərfi mutəkəllim ilə bərabər başqa biri olduğu vaxtda mutəkəllimə dəlalət etsin deyə qoyulmuşdur.

Tə hərfi isə, söz xitab olunan şəxsə dəlalət etsin deyə qoyulmuşdur. İstər muxatəb mufred (tək), istər musənnə (ikilik), istərsədə cəm olsun. İstər müzəkkər (kişi cinsi), istər də müənnəs (qadın cinsi) olsun hamısına şamilidir. Həmçinin haqqında danışılan ғəibə müənnəs mufred və iki ғəibə müənnəsə dəlalət etsin deyə qoyulmuşdur.

Yə hərfi ǧaib müzəkkər mufrad, musənnə və istərsə də cəm olsun, bu şəxslərə dəlalət etsin deyə qoyulmuşdur. Həmçinin yə hərfi cəm müənnəs ǧaibəyə dəlalət etməsi üçün də qoyulmuşdur.

Feili mudarinin feildəki halın indiki və gələcək zamanda icra olunmasına dəlalət etməyə səlahiyyəti vardır. **يَفْعَلُ الآنَ** [O indi edir] sözünü deyərsən. Bir işin indiki zamanda icra olunmasına dəlalət edən feil hal və hazır deyə adlandırılır.

Və yaxud **يَفْعَلُ غَدًا** [O sabah edəcək] sözünü deyərsən.

Bir işin gələcək zamanda icra olunmasına dəlalət edən feil müstəqbl deyə adlandırılır. Sən feili mudari feilinə **سَيَفْعَلُ** [O edəcək] və ya **سَوْفَ يَفْعَلُ** [O sonra edəcək] deyərsən. **س** hərfini və **سَوْفَ** sözünü feili muzariyə daxil edəndə o feili muzariyə, gələcək zamana aid olur. Hər nə vaxtsa feili muzari üzərinə **اللام المفتوحة**, fəthəli ləm hərfini daxil edərsən o hal zamanına, yəni feili muzariyə məxsus olur. **لَيَفْعَلُ** [O indi edir] feili kimi.

المَبْتُئِيُّ لِلْفَاعِلِ - **Məlum feili mudari.** Feili mudaridən fail üçün bina edilən feil [3, s. 100], mudari hərfi məftuh olan feildir. Ancaq madisi dörd hərf olan feili mudarilər istisnadır. Feili mudarilərinin mudariat hərfləri hər zaman mədmum (dammalı) olur. Məsələn, **يُكْرِمُ يُفَاتِلُ يُفَرِّجُ يُفَرِّجُ** feili kimi. Fail üçün bina əlamətləri bu dörd hərfin olmasıdır. Belə ki, axırıncı hərfdən əvvəlki hərf daima məksur (kəsrəli) olur. Məsələn, **يُنْصُرُ** **يُنْصُرُ تَنْصُرَانِ تَنْصُرُونَ تَنْصُرِينَ تَنْصُرَانِ تَنْصُرُونَ** **يُنْصُرُونَ** **يُنْصُرُونَ** vəznəlidir. **يَنْقَطِعُ** feilin çəkimini qiyas et, uydur.

المَبْتُئِيُّ لِلْمَفْعُولِ - **Məchul feili mudari.** Məful üçün bina edilən feil [3, s. 101], elə bir feildir ki, mudariat hərfi feili mudaridən mədmum (dammalanmış) oldu. Belə ki, axırıncı hərfdən əvvəlki hərf daima məftuh (fəthəli) olur. Məsələn, **يُنْصُرُ يُدْخِرُ يُكْرِمُ يُفَرِّجُ يُفَاتِلُ يُسْتَخْرِجُ** feili kimi.

Bil ki, feili mudariyə nəfyedici, yəni feilin mənasını nəfə edən, inkarlaşdıran **ما** və **لا** sözləri daxil olanda feili mudarinin siyğasını, mənasını dəyişdirməzlər. Məsələn, **يُنْصُرُ لَا يُنْصُرَانِ لَا يُنْصُرُونَ لَا تُنْصُرَانِ لَا تُنْصُرُونَ لَا تُنْصُرِينَ لَا تُنْصُرَانِ لَا تُنْصُرُونَ لَا تُنْصُرِينَ لَا تُنْصُرُونَ لَا تُنْصُرَانِ لَا تُنْصُرُونَ** feilin təsrifi kimi. Feili mudariyə **أَمْ** və **أَلَمْ** cəzmedici ədatları daxil olanda mufrəd siğaların, təsniyə nunlarını, cəmi muzəkkər nunlarını mufrəd müənnəs muxatəbə nunlarını həzf edər, salar. Məsələn, **أَمْ يُنْصُرُ أَمْ يُنْصُرَانِ أَمْ يُنْصُرُونَ أَمْ تُنْصُرَانِ أَمْ تُنْصُرُونَ أَمْ تُنْصُرِينَ أَمْ تُنْصُرَانِ أَمْ تُنْصُرُونَ أَمْ تُنْصُرِينَ أَمْ تُنْصُرُونَ أَمْ تُنْصُرَانِ أَمْ تُنْصُرُونَ** feilində olduğu kimi.

Və feili mudariyə nəsbədicisi söz daxil olur. Feili mudariyə bu nəsbədicisi söz daxil olanda damma hərəkəsini fəthə hərəkəsinə dəyişdirir. Və feili mudaridəki cəmi müənnəs nun istisna olmaqla bütün nunları salır. Məsələn, **لَنْ أُنْصُرَ لَنْ تَنْصُرَانِ** feili kimi.

Öz dövrünün tanınmış dilçisi Kərbəlayi Kazım Ordubadinin "Sərifi-Mir" əsərinin "Təsrif" hissəsi ərəb dilçiliyində morfologiya bəhsinə dair yeni və orjinal mülahizələrdir. Bu mülahizələr sonrakı tədqiqatlar üçün möhkəm elmi zəmindir.

Ədəbiyyat:

- 1.Çörtü M.M. Arapça dilbilgisi Sarf. İstanbul: Vakfi yayımları, 2006, 591 s.
- 2.Чернин Л.В. Русская палеография. М.: Наука, 1956, 268 с.

3.Кərbəlayи Kazım ibn Кərbəlayи Ağа Saleh Ordubadi. Sərfi-Mir. 1227 h.q. AMEA Naхçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. B-183/334, 208 s.

4. د. بلقاسم دفة، ابراهيم قلاتي، د.عيسى بن سديره، د. صلاح الدين زرال. الميزان الصرفي العربي. أصوله و تطبيقاته. القاهرة، السنة الجامعة، 2009، 378 ص

Кюбра Велиева

ВОПРОСЫ ГЛАГОЛА В РУКОПИСИ «ТАСРИФ»

Резюме

В Фонде рукописей Нахчыванского отделения НАНА хранятся также рукописи и печатные книги по грамматике арабского языка. Одной из таких рукописей, охватывающих раздел морфологии арабского языка, является произведение Кербалаи Казыма Ордубади «Тасриф». Работа состоит из пяти глав, охватывающих темы глагола и существительного. Рукопись, написанная шрифтом Насталик-Сулс, не имеет такого обширного введения и темы, как в других книгах, написанных в этой области.

Работа отличается краткостью и содержательностью. В начале в книге даются названия тем, после чего тема широко раскрывается и разъясняется на конкретных примерах. Разъяснив определение и цель науки «тасриф», автор примерами подробно раскрывает типы глагола : суласимужаррад и мазид (трехкорневой простой и производный) и рубаимужаррад и мазид (четырекорневой простой и производный) и мутаадди (переходный) и лазым (непереходный).

В статье рассмотрены оригинальные суждения Кербалаи Казыма Ордубади о спряжении глаголов, а также определено их научное значение.

В заключении автор приходит к выводу, что данная рукопись является одним из ценных научных источников, на которые можно ссылаться исследователям и в настоящее время.

Ключевые слова: «Тасриф», рукопись, глагол, действительные и страдательные глаголы прошедшего времени, действительные и страдательные глаголы настоящего и будущего времени, трехкорневые и четырехкорневые глаголы, арабский язык.

Kubra Valiyeva

VERB PROBLEMS IN THE "TASRIF" MANUSCRIPT

Summary

Manuscripts and printed books on Arabic grammar are also preserved in the Manuscripts Fund of the Nakhchivan Branch of ANAS. One of such manuscripts covering the morphology section of the Arabic is "Tasrif" by Karbalai Kazim Ordubadi. The work consists of five chapters covering the topics of verb and noun. The Nastaliq-Suls manuscript does not contain foreword and broad explanations related to the subject, as in other books written in this field.

The work is distinguished by its short content. After the headings of the topic were given in the book, this topic was explained in detail and illustrated with examples. The author first explained the definition and purpose of the science of "tasrif". Then he explained in detail the types of verbs, that is, the sulasi abstract and mazid (simple and derivative verbs with three-roots) and the rubai abstract and mazid (simple and derivative verbs with four-roots) and the mütəaddi (transitive verbs) and lazim (intransitive verbs) with appropriate verbs.

The article examines the original views of Karbalai Kazim Ordubadi on the conjugation of verbs and identifies their scientific significance.

As a result, the author concluded that this manuscript is one of the most valuable scientific sources for researchers in modern times.

Keywords: *"Tasrif", manuscript, verb, known and unknown verbs in the past, known and unknown verbs in the present and future, three-root and four-root verbs, Arabic.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.02.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.03.2021

Filologiya elmləri doktoru Nailə Səmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.